

Гнатенко Є.Ю., аспірант
кафедри економіки праці та соціального розвитку
Національний університет біоресурсів і природокористування України

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ АГРОВИРОБНИЧИХ КЛАСТЕРІВ

Гнатенко Є.Ю. До питання формування інноваційних агропромислових кластерів. У статті розкрито теоретичну сутність поняття «інноваційний кластер», окреслено його основні особливості, функції, сутнісні характеристики, позитивні наслідки та недоліки їх створення. Проаналізовано світовий досвід створення інноваційних кластерів та обґрунтовано перспективні заходи адаптації кластеризації для вітчизняного агропромислового виробництва. Запропоновано авторське визначення поняття «інноваційний агропромисловий кластер». Розкрито суть та роль держави у формуванні державної кластерної політики та підтримки розвитку інноваційних агропромислових кластерів.

Ключові слова: інноваційний кластер, агропромисловість, інноваційний розвиток, державна кластерна політика.

Гнатенко Е.Ю. К вопросу формирования инновационных агропроизводственных кластеров. В статье раскрыта теоретическая сущность понятия «инновационный кластер», определены его основные особенности, функции, сущностные характеристики, положительные последствия и недостатки их создания. Проанализирован мировой опыт создания инновационных кластеров и обоснованы перспективные меры адаптации кластеризации для отечественного агропромышленного производства. Предложено авторское определение понятия «инновационный агропроизводственный кластер». Раскрыты суть и роль государства в формировании государственной кластерной политики и поддержки развития инновационных агропромышленных кластеров.

Ключевые слова: инновационный кластер, агропроизводство, инновационное развитие, государственная кластерная политика.

Gnatenko E.Y. The question of the formation of innovative agriculture industrial clusters. The article reveals the theoretical essence of the concept of “Innovation Cluster” of creation, emphasized the main features, functions, essential characteristics of the innovative cluster, the positive consequences and shortcomings of their creation. The author’s definition of the term «innovative agro-production cluster» is proposed. The world experience of creation of innovative clusters is analyzed and perspective measures of adaptation of clusterization for domestic agriculture production are offered. The essence and role of the state in forming state cluster policy and supporting the development of innovative agro-clusters is disclosed.

Key words: innovation cluster, agricultural production, innovation development, state cluster policy.

Постановка проблеми. Інноваційна діяльність в аграрному виробництві України на відміну від розвинених країн світу характеризується структурною детермінованістю, інституційною неповнотою, неузгодженістю та незбалансованістю технологічних, економічних та соціальних аспектів. Зазначені складники є найбільш проблемними факторами, що стимулюють інноваційну діяльність в аграрному виробництві. Саме тому першочергові зусилля важливо спрямувати на подолання цих бар’єрів та створення сприятливих умов для реалізації інноваційного потенціалу аграрної галузі. Глобальні зміни господарювання, які відбуваються у результаті швидких темпів науково-технічного прогресу, активізація інноваційних процесів та збільшення міжнародної конкуренції вимагають упровадження нової виробничої інноваційної моделі. Основними завданнями її створення має стати кооперація, координація та синергія всіх учасників даної моделі, алгоритм дії якої, а саме «державна – наука – бізнес – виробни-

цтво – споживання», має бути орієнтований на підвищення рівня життя сільського населення та рівня інноваційної культури і творчої активності суспільства, які формують інноваційно-мислячий соціум та попит на інновації.

У стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій України та її регіонів [5] передбачено формування ефективних мережевих систем та широке розповсюдження інноваційних принципів організації виробничої взаємодії, серед яких фігурують кластери, які, відповідно до світового досвіду, ефективно впливають на підвищення рівня конкурентоспроможності аграрного виробництва і забезпечують його сталий та інноваційний розвиток. Саме тому, враховуючи регіональні відмінності в агропромисловому виробництві та його інноваційному потенціалі, вважаємо, що саме формування інноваційних агропромислових кластерів як основних засобів організації та розвитку інноваційного виробництва на національ-

ному та регіональному рівнях має стати дієвим поштовхом на шляху переходу на інноваційну модель розвитку галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичними і практичними питаннями кластеризації агровиробничої сфери займалися як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, серед яких: В. Гусаков, М. Войнаренко, М. Кропивко, Г. Мазнев, О. Одинцов, П. Саблук, С. Соколенко та ін.

1. Інноваційний кластер є надсистемою, оскільки може охоплювати найрізноманітніші типи кластерів, що об'єднані процесом інноваційної діяльності, яка передбачає створення і поширення інновацій у даному середовищі
2. Результатом діяльності учасників інноваційного кластера є інновації не тільки у сфері виробництва, а й у сфері управління, організації, соціальної роботи тощо
3. Учасниками інноваційного кластера є, на перший погляд, «різнорідні» підприємства, проте вони мають єдину концепцію свого розвитку та пов'язані єдиним інноваційним процесом
4. Для формування інноваційного кластера недостатньо лише наявності критичної маси підприємств в інноваційній сфері, необхідна наявність компетенцій, технічних можливостей, логістичних шляхів і каналів зв'язку, системи відносин, які передбачають здійснення перманентного інноваційного розвитку
5. Взаємовідносини між учасниками кластера будуються на основі поєднання кооперації та конкуренції, що в підсумку призводить до успішної співпраці та можливості використання ключових компетенцій та досягнень партнерів для досягнення загального результату
6. Головна відмінність інноваційного кластера від інших форм економічних об'єднань полягає у тому, що компанії кластера не йдуть на повне злиття, а створюють механізм взаємодії, що дає їм змогу зберегти статус юридичної особи і при цьому співпрацювати з іншими підприємствами, що утворюють кластер, і за його межами
7. Ціль існування інноваційного кластера – виробництво інноваційного продукту, послуги чи технології, що дає змогу створити інновацію та уможливує її комерціалізацію
8. Створення синергетичного ефекту в межах інноваційного кластеру за рахунок: вільного пересування інновацій у кластері; приросту грошового потоку за рахунок ефекту спільної діяльності підприємств, що входять у кластер; спільного використання інфраструктурних об'єктів; зниження операційних витрат

Рис. 1. Основні особливості та характеристики інноваційного кластера

Джерело: сформовано автором за [7; 21]

Постановка завдання. Метою статті є опрацювання теоретичної сутності кластеризації та обґрунтування його основних особливостей функціонування і позитивних наслідків створення інноваційних агровиробничих кластерів.

Виклад основних результатів. Сьогодні серед наукової спільноти не існує однозначного та чіткого визначення економічної категорії «інноваційний кластер» (табл. 1). Здебільшого його описують як географічно-територіальну цілеспрямовану систему взаємозалежних виробничих інститутів, інтелектуальних, фінансових та інформаційних структур, основним завданням яких є організація виробництва на інноваційних засадах.

Враховуючи дослідження вищезазначених науковців до визначення кластеру, можна зробити узагальнюючий висно-

Таблиця 1

Визначення поняття «інноваційний кластер» за різними ознаками

І.В. Чудаєва	Інноваційний кластер – галузеве, територіальне об'єднання технопаркових структур різних типів, що охоплює наукові й дослідні установи, вищі навчальні заклади, місцеві органи влади, інформаційні, сервісні та консультаційні служби, де створено необхідні умови для впровадження новітніх наукових розробок на засадах комерціалізації науково-технічної діяльності для підвищення конкурентоспроможності власної продукції і сприяння економічному розвитку регіонів.
Р.С. Петров, Ж.Н. Аксьонова	Інноваційний кластер – це цілісна система підприємств і організацій із виробництва готового інноваційного продукту, включаючи в себе весь інноваційний ланцюг – від розвитку фундаментальної наукової ідеї до виробництва готової продукції, та формування певної системи розпізнавання нових знань та технологій, що в кінцевому підсумку призводить до створення конкурентоспроможних підприємств.
А.І. Бірюкова	Інноваційний кластер – це цілеспрямовано сформована група підприємств, що функціонують на базі центрів генерації наукових знань і бізнес-ідей, підготовки висококваліфікованих фахівців.
Н.В. Єжакова	Інноваційний кластер – це інтегрований осередок генерації наукових знань, ідей, центрів підготовки висококваліфікованих кадрів, які випускають інноваційну і наукомістку продукцію, що має довгострокові конкурентні переваги.
Ю.Д. Кузьміна	Інноваційний кластер – механізм стратегічної взаємодії підприємств, дослідних організацій, університетів, венчурних фондів та інших посередницьких структур, що забезпечує синергетичний ефект взаємної підтримки виробництва нової інноваційної продукції та послуг.

Джерело: складено за [19; 20; 12; 13; 6; 10; 16]

вок, що інноваційний агровиробничий кластер – це особлива, добровільна, інституційно-упорядкована та регіонально сконцентрована горизонтальна модель партнерства та об'єднання аграрних формувань (агровиробників), промислових підприємств, постачальників матеріально-технічної сировини,

закладів освіти, інформаційно-консультаційних агенцій, фінансово-кредитних установ, органів державної та регіональної влади, які на засадах спільних інтересів інноваційного розвитку аграрного сектору, прибутковості агробізнесу, продовольчої безпеки та спільної діяльності з генерації та імплементації

Таблиця 2

Світовий досвід та перспективи адаптації кластеризації для вітчизняного аграрного виробництва

Особливості застосування кластеризації	Адаптація перспективних заходів кластеризації для вітчизняного агровиробництва
Велика Британія та Північна Ірландія	
<p><i>Мета:</i> зменшення відставання за продуктивністю та суттєвих диспропорцій у рівнях продуктивності між різними регіонами держави. <i>Заходи:</i> 1) створено Практичний посібник розвитку кластерів, який уміщав доцільність, механізм та особливості організації кластерів; 2) сформовано керівну групу з розвитку кластерів, яка діє при Кабінеті міністрів; 3) створено карту кластерів, виділено 154 кластерів, від 8 до 18 у кожному регіоні, залежно від географічного розміщення, розвитку та спеціалізації кожного регіону.</p>	<p>Розпочати процес кластеризації з дослідження спеціалізації АПК по регіонах, визначення основних критерій розподілу та на цій основі створити карту кластерів України. Ще одним важливим кроком є формування підходу до підвищення конкурентоспроможності як одного з пріоритетних в умовах ринкової економіки, акцентування на його важливості та визначення можливостей змін на шляху до лідерства в галузі.</p>
Швеція	
<p><i>Мета:</i> стимулювання інноваційної діяльності та розвиток усіх регіонів. <i>Заходи:</i> 1) програма Vinnvaxt – найкращий у світі зразок із розвитку інновацій на основі кластерів; 2) програма: Visanu (зміцнення кластерів незалежно від їх розташування, яке ґрунтується на поширенні знань, створенні найсприятливіших умов кластеризації); 3) регіональна кластерна програма (стимулювання реалізації ініціатив кластеризації, експорту, розвитку маркетингу та співпраці з науково-дослідницькими установами).</p>	<p>Запозичити та адаптувати програми з розвитку інновацій – основи для структурних змін, стимулювання та мотивація до реалізації нових ініціатив у межах кластерів АПК, розвитку маркетингу та логістики у них, визначення експорту як перспективного напрямку співпраці.</p>
Японія	
<p><i>Мета:</i> активізація ділової активності, підвищення конкурентоспроможності. <i>Заходи:</i> 1) 20 програм із формування бази розвитку кластеризації; 2) створено регіональні бюро з питань економіки, торгівлі та промисловості (RBETI), які безпосередньо працюють із малим та середнім бізнесом; 3) заохочення розширення кластерів у напрямі співпраці з університетами, створення нових венчурних підприємств.</p>	<p>Створити бюро або структуру для залучення малого і середнього бізнесу, допомоги в адаптації нових умов кооперації, популяризації ідей кластеризації серед дрібних виробників як основи для формувань нових регіональних кластерів.</p>
Норвегія	
<p><i>Мета:</i> реалізація програми інноваційного розвитку. <i>Заходи:</i> 1) інвестування в розвиток інноваційних центрів при навчальних закладах та дослідницьких центрів як центрів розміщення кластерів, визначення проблем та їх розв'язання (62 кластери); 2) розміщення бізнес-парків за кордоном як спосіб розширення виробництва та впливу, дослідження нових напрямів інвестування; 3) виокремлення департаменту з розвитку кластерів при Кабінеті міністрів.</p>	<p>Налагодити співпрацю підприємств АПК із навчальними та дослідницькими центрами як із джерелами інформаційного та інноваційного забезпечення, включити їх у кластери, формалізувати співпрацю з ними.</p>
Австрія	
<p><i>Мета:</i> об'єднання зусиль в економіці для адаптації після набуття членства в ЄС. <i>Заходи:</i> 1) програма стратегічного розвитку на основі навчання, кваліфікаційної підготовки та маркетингового розміщення кластерів; 2) надання особливої підтримки малим і середнім підприємствам; 3) програми з підвищення мотивації учасників кластерів, їхньої кваліфікованості.</p>	<p>Створити програму для підвищення мотивації учасників, їхньої зацікавленості у кластеризації, а в перспективі – проведення навчання для підвищення кваліфікації працівників АПК для подолання основних проблем у галузі.</p>

Джерело: складено за [18.; 1.; 2; 8; 14; 9]

ментації новацій сконцентровані на виробництві інноваційної конкурентоспроможної продукції.

Виходячи з наявних визначень та тверджень, необхідно підкреслити основні особливості та сутнісні характеристики інноваційного кластера для більш ґрунтового та ширшого його розуміння (рис. 1).

Необхідно виокремити основні функції інноваційного кластера, до яких належать: координація створення та напрямів діяльності через державну регуляцію діяльності інноваційних кластерів; визначення інноваційного продукту та ринкового попиту як об'єктів діяльності кластерів; визначення можливих джерел технологічних рішень об'єкта діяльності кластера; визначення необхідної й можливої наукової експериментально-промислової бази і доведення об'єкта діяльності кластера до експериментального зразка; розроблення і доведення технологій виробництва об'єкта діяльності кластера до промислового рівня; визначення необхідної і можливої промислової бази масового виробництва об'єкта діяльності кластера; фінансове забезпечення діяльності кластера; визначення алгоритмів маркетингу та логістики збуту продукту масового виробництва об'єкта діяльності кластера [3].

Кластерний підхід до формування інноваційної моделі є найбільш прийнятним та інституційно ефективним, оскільки він дає змогу комплексно задіяти всі наявні ресурси та раціонально їх використовувати. Це утворення, яке координує виробництво, інфраструктуру та інші складники виробничого процесу в аграрній галузі, забезпечуючи при цьому мінімізацію ризиків, підвищуючи інвестиційну привабливість та конкурентоспроможність учасників. Варто також відзначити, що в сучасній економіці інноваційний кластер виступає не лише підсистемою національної чи регіональної інноваційної систем, а й важливим елементом формації всіх її основних одиниць, якими є генерація знань, освіти та професійної підготовки, виробництво товарів та послуг, розвиток інноваційної інфраструктури, ринку інновацій тощо.

Досвід розвинених країн світу підтверджує, що надзвичайно важлива роль у забезпеченні умов інноваційного та економічного розвитку, формуванні конкурентоспроможності економіки на основі кластерної моделі належить державі. Саме вона встановлює стратегічні цілі, забезпечує ресурсну підтримку, зокрема бюджетне фінансування, податкове стимулювання, кредитування тощо. У табл. 2 наведено країни – світові лідери, які мають значний досвід у формуванні кластерів, зокрема і в галузі сільськогосподарства, та запропоновано перспективні заходи адаптації кластеризації для вітчизняного агровиробництва.

Створення інноваційного кластеру в аграрному виробництві має позитивний вплив як на учасників кластеру, так і на розвиток регіону. Пере-

вага створення кластеру передусім у динамічно розвиваючому міжвиробничому співробітництві, у неформальності особистісних комунікацій між учасниками. Завдяки такій формі співпраці відбувається поширення найбільш успішного досвіду застосування нових технологій та методів правління у кластері, що забезпечує поширення нових знань і технологій, прискорення процесу трансформації винаходів та розробок в інновації та самі інновації.

Також слід відзначити іншу перевагу формування кластерної моделі – ефект масштабу, сутність якого в контексті кластерного формування полягає у зменшенні витрат на виготовлення продукції (послуг), витрат на транспортування, спільні закупівлі та продаж, НДДКР, підготовку та перепідготовку кадрів та ін. Перераховані фактори підсилюють мотивацію входження агровиробників у кластер, оскільки невеликі виробники самостійно не можуть вирішити багато завдань, а саме: реалізувати продукцію за кордон, використовувати дорогу техніку, розширювати власні ринки збуту, впроваджувати інновації та самостійно захищати власні інтереси перед державою, збільшувати кількість робочих місць, що матиме позитивний вплив на збільшення показника рівня зайнятості населення та трудового потенціалу – ключового фактору впливу на ріст продуктивності праці агровиробництва.

Якщо розглядати економіко-інноваційний складник наявного потенціалу регіону, то створення інноваційного агровиробничого кластера відкриє можливість активізації інноваційної діяльності в галузі сільськогосподарства регіону за рахунок забезпечення доступом до інноваційних знань, «наука», інформаційних ресурсів, усе більш ефективних нововведень і зростання продуктивності праці в середньостроковій та довгостроковій перспективах. Формування кластера як модельного орієнтиру активізації інноваційного розвитку, на який пропонуємо звернути увагу у формуванні інституційно-забезпечуючої системи, буде індикатором можливостей ефективного використання, вдосконалення, збільшення та консолідації інноваційного потенціалу галузі. Дана інституційна структура покликана на ефективне використання інноваційного потенціалу учасниками кластера (малими та середніми підприємствами), забезпечення їм доступу до глобальних інновацій, підвищуючи тим самим рівень конкурентоспроможності аграрного виробництва.

Як відомо, всі нововведення та інновації потребують значних інвестицій, які можуть виділити великі корпорації, холдинги або об'єднання виробників. Співпраця учасників кластера дає змогу концентрувати кошти, використані учасниками кластера на інноваційні розробки, дослідження та проекти. Тобто створення кластера має на меті забезпечити умови, за яких можливе кардинальне підвищення рівня інвестицій в основний капітал, що призведе до поступового оновлення виробничих потужностей,

оновлення застарілих основних засобів, підвищення їх рівня придатності.

Позитивні наслідки, які прогноуються для учасників агровиробничого кластера, наведено в табл. 3.

Однак, як засвідчує світовий досвід, існує низка негативних факторів, які мають істотний вплив на створення інноваційного кластера, а саме: недосконалість нормативної бази; відсутність зацікавленості фінансових установ у підтримці інноваційних проєктів; низька платоспроможність вітчизняних споживачів готових інноваційних розробок; невідповідність виробленої продукції світовим стандартам і трендам; відсутність умов для організації

наукомісткої продукції; політична нестабільність у країні та ін. [17].

Саме тому ефективне функціонування і розвиток кластерних угруповань безпосередньо залежать від зовнішньої підтримки. Досвід розвинених країн світу підтверджує, що ключова роль у забезпеченні умов економічного розвитку, формуванні конкурентоспроможності економіки на основі впровадження кластерних моделей належить державі на макрота мезорівні, основна ціль якої – інтеграція політико-правових, фінансових, науково-технічних, комунікативних інструментів, які формують систему блоків державної кластерної підтримки (рис. 2),

Таблиця 3

Очікувані позитивні наслідки від створення інноваційного агровиробничого кластера

Чинники кластеризації агровиробництва	Переваги кластеризації агровиробництва для їх учасників	Переваги кластеризації агровиробництва для регіону
• кращий доступ до підготовки та залучення кваліфікованого персоналу, послуг, інформації та її швидке поширення	Зростання ефективності агровиробників	– підвищення ефективності використання ресурсів регіону
• полегшення координації та співпраці між агровиробниками		– підвищення рівня зайнятості регіону
• швидке поширення передового досвіду		– зростання ВРП
• ефективна спеціалізація та поділ праці		– поліпшення якості життя населення регіону
• зменшення витрат та рівня ризику		– приріст продуктивності підприємств регіону
• передача сучасних технологій на всіх етапах виробництва		
• поширення прогресивних ідей через неформальні комунікації	Стимулювання та прискорення впровадження інновацій	– прискорення інноваційного розвитку регіону та його інноваційної привабливості
• полегшення апробації здобутих знань		– розвиток інноваційного потенціалу регіону
• можливість розподілу витрат на НДДКР		– посилення практичної значущості наукових досліджень та освіти
• наявність спеціалізованих ресурсів		– поява можливостей для виходу на міжнародні ринки та поліпшення експортної структури
• поява нових компаній та нових сфер виробництва та переробки	Активізація міжвиробничої ініціативи	– розширений доступ до нових технологій
• наявність спеціалізованих знань та ресурсів		– створення нових робочих місць
• налагоджені канали збуту		– зростання обсягу інвестицій
• налагоджений діалог «бізнес – наука – влада – виробництво»	Розвиток ефективних комунікацій	– розвиток інфраструктури
• розвиток співробітництва та встановлення партнерських стосунків		– підвищення ефективності прийняття управлінських рішень
• розвиток неформальних комунікацій		– розвиток соціального капіталу
• підвищення якості та обсягів продукції, їх екологічних характеристик	Підвищення прибутковості	– зростання рівня заробітної плати та мотивації
• спільні закупівлі та продаж (зменшення ціни на сировину)		– зростання інвестиційної привабливості регіону
• зменшення витрат на підготовку кадрів, маркетинг та логістику		– підвищення конкурентоспроможності регіону та швидке економічне зростання
• зростання іміджу кластеру		

Джерело: сформовано та вдосконалено автором за [4; 11; 15]

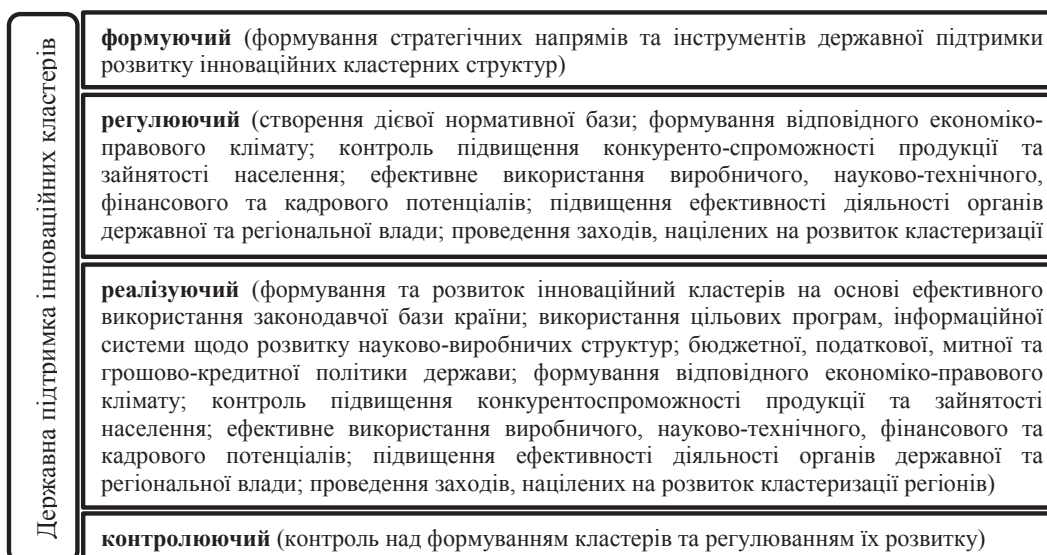

Рис. 2. Система блоків державної кластерної політики

спрямованих на створення належних умов для розвитку інноваційних процесів в агровиробництві.

Крім того, важливо розуміти, що найбільш ефективна підтримка інноваційних кластерів на етапі розвитку кластера, а не його створення. Це пояснюється тим, що сам процес створення кластера – це добровільне та усвідомлене рішення самих майбутніх учасників, на рішення яких неможливо вплинути з боку держави за винятком створення ідеальних сприятливих та стимулюючих умов за рахунок значних фінансових ресурсів. А саме в процесі розвитку кластера, коли він довів своє існування як цілісна та єдина організаційна структура, доцільна державна підтримка, яка може стати критичним чинником його подальшого існування та розвитку.

Висновки. Для сучасного аграрного виробництва України створення інноваційних кластерів є одним із перспективних рішень переформування та побудови нових економічних відносин для виходу на новий, глобальний рівень світових взаємовідносин у сферах господарювання та виробництва. Інноваційний кластер, будучи ключовою точкою зростання інноваційної ринкової економіки, дає змогу використовувати переваги двох способів координації економічної системи – внутрішньофірмової ієрархії та ринкового механізму, що стимулює до більш ефективного та швидкого розподілу нових знань, наукових відкриттів та винаходів; концентруватися на бізнес-процесах, що забезпечують найбільшу додану вартість, передаючи решту на аутсорсинг; ефективно залучати і використовувати наявні інвестиції.

Список літератури:

1. Бойко Л.І., Кудря С.В. Кластери як одна з ефективних форм співробітництва. Економічний простір. 2009. № 22/1. С. 327-331.
2. Вишнякова І.В. Досвід становлення та розвитку кластерів в окремих країнах Північної, Східної і Центральної Європи. Вісник Запорізького національного університету. 2011. № 1(9). С. 184 -193.
3. Горбань С.Ф., Чумак О.В. Особливості функціонування інноваційних кластерів в Україні. Наука й економіка. 2014. № 3(35). С. 224-230. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nie_2014_3_34.pdf.
4. Гусаков В.Е. Концепция создания и функционирования кластерных структур в аграрном комплексе. Вестник Национальной академии наук Беларуси. Сер. аграрных наук. 2016. № 3. С. 19-25.
5. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки / Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <http://minagro.gov.ua/>.
6. Єжакова Н.В. Оцінка взаємодії елементів інноваційного кластера. Економіка Крима. 2010. № 4. С. 20-25. URL: <http://www.reader.org/article/otsinka-vzayemodiye-elementivinnovatsiynoho-klastera-10187808.html/>.
7. Іванченко Г.В. Розробка кластерної моделі розвитку регіону: методологічний підхід. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2049>.
8. Карпенко О.О. Аналіз світового досвіду кластерного утворення. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2011. № 36. С. 41-46.
9. Ковальова Ю.М., Алишева Н.В. Практичні приклади функціонування кластерів у світі. Механізм регулювання економіки. 2008. № 2. С. 214-226.
10. Кузьміна Ю.Д. Инновационные кластеры: сущность и особенности. Современные тенденции в экономике и управлении: новый взгляд. 2011. № 11. С. 21-26.
11. Мазнев. Г.С. Інноваційні технологічні кластери: особливості та застереження. Економіка АПК. 2013. № 8. С. 63-67.
12. Петров Р.С., Аксенова Ж.Н. Формирование инновационных кластеров как способ активизации технологического трансфера в регионе. Современные наукоемкие технологии. 2008. № 9. С. 44-45.

13. Пуліна Т.В. Генезис кластерних об'єднань підприємств. Проблеми економіки. 2013. № 3. С. 134-142. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Rekon_2013_3_19.pdf.
14. Пушкар Т.А., Федорова В.Г. Світовий досвід формування й розвитку мережових і кластерних об'єднань. Економічний часопис XXI. 2011. № 11/12. С. 68-71.
15. Самофатова В.А. Сталый розвиток агропродовольчої сфери регіону на основі кластерного підходу. Економіка харчової промисловості. 2016. № 8(4). С. 10-14.
16. Саяпина К.В. Формирование инновационных кластеров как инструмент эффективного экономического управления. Эффективное антикризисное управление. 2013. № 6. С. 88-95. URL: <http://www.e-c-m.ru/index.php/jour/article/view/204>.
17. Семенова Н.Н. Наука как фактор глобализации. Наука в условиях глобализации. М.: Логос, 2008. 520 с.
18. Тищенко О.М. Класифікація промислових кластерів: типи й моделі. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2010. № 4. С. 12-18.
19. Чудасва І.Б. Агротехнопарки: світовий досвід та перспективи створення в Україні. Вісник Сумського нац. ун-ту. Серія «Фінанси і кредит». 2010. № 1(28). С. 159-168.
20. Чудасва І.Б. Маркетинг технологічного парку. Інвестиції. 2011. № 8. С. 15-17.
21. Чупайленко О.А. Складові синергетичного ефекту в інноваційних кластерах. Економіка і менеджмент культури. 2013. № 1. С. 52-55. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ekmk_2013_1_11.pdf.